

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 336.16

С. М. АНІПЧЕНКО

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

У статті розкрито проблему сучасної трудової міграції та її вплив на сімейні відносини, зокрема на перебіг процесу соціалізації дітей. Подано статистичний огляд показників зовнішньої трудової міграції в Україні за останні чотири роки. Досліджено феномен соціалізації, розглянуто різні дефініції цієї категорії класиками соціологічної науки, виконано історико-соціологічний екскурс у вивчення його особливостей. Проаналізовано трудову міграцію як один з факторів, який детермінує зміну агентів процесу соціалізації дітей у сім'ях трудових мігрантів. Виявлено роль батьків і прабатьків (бабуць і дідусів) у життєдіяльності сімей трудових мігрантів. Окреслено проблеми соціалізації дітей у таких сім'ях.

Ключові слова: трудова міграція, трудові мігранти, соціалізація, агенти соціалізації, інкультурація, покоління, батьки, прабатьки, рольові відносини.

У 2012 р. Україна стала п'ятою країною за чисельністю мігрантів до ЄС; а у 2013 р. кількість українців на території Росії становила 1,4 млн, або 11% від іноземних працівників, що мали дозвіл на працевлаштування в Росії [13]. Дослідники відзначають складність реальної оцінки масштабів трудової міграції, враховуючи кількість нелегальних мігрантів за кордон, невизначену кількість мігрантів у межах однієї держави та розмитість самого поняття “трудова міграція” [11]. Так чи інакше, найбільш численна група мігрантів за віком – це особи до 30 років (64%) та 40 років (17%), тобто такі, які гіпотетично мають сім'ю¹ [14].

Наявність та поширення трудової міграції в Україні актуалізує проблему її впливу на інститут сім'ї, соціалізацію дитини та трансформування сімейно-рольових відносин і цінностей.

Соціалізація є невід'ємною частиною інтеграції людини в суспільство та відтворення останнього на рівні груп, інститутів, класів тощо. На засвоєння індивідом норм, традиції, ролей та зразків поведінки впливає низка факторів, одним з яких може бути поширена в Україні трудова міграція. Вона змінює структуру, рольові відносини, функції сім'ї, що впливає на процес соціалізації дитини й у майбутньому позначається на рівні суспільства.

¹ За даними Державної служби статистики, найбільшими коефіцієнтами народжуваності за віком матері у 2014 р. стали коефіцієнти вікових груп 25–29 та 20–24 років [5].

Метою статті є аналіз впливу трудової міграції на соціалізацію дитини в сім'ях трудових мігрантів.

Насамперед, окреслимо головні поняття цієї статті. Незважаючи на велику кількість думок з приводу того, що вважати міграцією, під цим терміном більшість розуміє “процес переміщення (переселення) людей, пов'язаний зі зміною ними місця проживання” [11]. Що стосується поняття “трудова міграція”, то під ним можна розуміти “територіальне переміщення особи або групи осіб між населеними пунктами різних країн або всередині держави, пріоритетним чи визначальним чинником яких є зміна (пошук) місця прикладання праці, і які впливають на динаміку соціальної структури та статусних характеристик різних прошарків населення, а також на характер і ступінь розвитку соціально-економічних відносин у районах прибуття і вибуття мігрантів” [13].

Отже, у цій статті трудову міграцію розглянуто як один з факторів впливу на соціалізацію та розподіл сімейних ролей.

У зв'язку із цим та наявністю феномена трудової міграції в Україні ми також дослідили поняття соціалізації. Цю тему розглядало багато соціологів-класиків та сучасників, зокрема Е. Гідденс, І. Кон, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Дж. Хоманс та інші, кожен з них по-своєму тлумачив соціалізацію. Наприклад, Т. Парсонс визначав її як “безперервний життєвий процес входження людини в суспільство шляхом накопичення соціального досвіду та оволодіння культурою” [8]. Для Е. Дюркгейма головним у соціалізації людини було її залучення до колективних ідей; відтак соціалізована людина – та, яка може підпорядкувати біологічну природу соціальній. У цьому контексті головним механізмом соціалізації є примушення. Водночас Г. Тард вбачав головний механізм дії соціалізації в схемі “вчитель – учень” [3], П. Сорокін зазначав, що їх декілька: імітація, ідентифікація, сором та провина [3]. Ю. Волков говорив про соціалізацію як “процес соціальної взаємодії, у ході якого люди здобувають знання, погляди, принципи, засвоюють правила поведінки, необхідні для успішного життя в суспільстві. Завдяки соціалізації простий біологічний організм трансформується в особистість – істинно соціальну істоту” [3]. Е. Гідденс вважав, що соціалізація – це “процес, у ході якого немовля поступово перетворюється на розумну істоту, яка володіє самосвідомістю і яка розуміє суть культури, у якій вона народилася. Однак соціалізація не є програмуванням, під час якого дитина пасивно сприймає сторонній вплив. З перших хвилин свого життя немовля відчуває потреби, які, у свою чергу, впливають на поведінку тих, хто повинен про нього піклуватися. Саме тому соціалізація пов'язує одне з одним різні покоління. Народження дитини змінює життя тих, хто відповідальний за її виховання, хто таким чином набуває нового досвіду. Батьківські обов'язки зазвичай пов'язують батьків і дітей на весь залишок життя” [3]. Дж. Мід і Ч. Кулі наголошували, що лише при взаємо-

дії людина стає людиною. П. Штомпка характеризував соціалізацію як процес “зростання із суспільством” [3].

Але загалом, попри розбіжності дослідників під час вивчення цієї теми, соціалізація відображає процес становлення соціальної людини, яка має сукупність стійких соціально значущих рис. Тому поняття “особистість” розглядають, перш за все, як системну якість індивіда. А люди є носіями конкретного типу соціальності. Суспільство, зі свого боку, зумовлює формування соціально-типового для порозуміння різних індивідів, об’єднуючи їх мовою, цінностями, нормами поведінки, тобто формує певні еталони. Незважаючи на це, інтеграція індивіда в суспільство є індивідуальною й залежною від багатьох обставин [8].

Сучасні дослідники поділяють чинники впливу, виходячи з різних міркувань. Наприклад, розподіл “агент та суб’єкт” соціалізації вказує на цінності, які транслюються: чужі або власні. Або розподіл згідно з хронологією впливу створює класифікацію первинних та вторинних агентів соціалізації [17]. Але більшість згодна з тим, що найважливішим агентом первинної соціалізації є сім’я; тому її можна зарахувати до суб’єктів, але, на наш погляд, незважаючи на інтеріоризацію та переробку колективних цінностей і ідей, все ж їх не можна назвати суто власними. Саме тому в цій статті використано розподіл на інститути й агентів (відповідно сім’я належить до агентів). Де агенти соціалізації – це “конкретні люди, які навчають людину культурних норм і допомагають засвоювати соціальні ролі”, а інститути – це “установи, які впливають на процес соціалізації” [17]. З дорослішанням людини додаються інші агенти – ЗМІ, інститут освіти, дошкільні заклади, церква, армія, але значущу роль відіграють саме первинні структури впливу.

Деякі дослідники пов’язують процес соціалізації з поняттям інкультурації, тим самим вказуючи на її культурну зумовленість [6]. Тобто важливість соціалізації з погляду трансмісії культури та відповідності поведінки людини суспільним очікуванням.

Незважаючи на схожість цих процесів, соціалізація є ширшим поняттям і передбачає елементарні уявлення про функціонування суспільства [6]. Значущою відмінністю між поняттями соціалізації та інкультурації є швидкість адаптації індивіда, де пристосування до конкретної культури відбувається повільніше, ніж до соціального порядку [6].

Попри тісну сплетеність соціалізації з інкультурацією та наявність панівної культури в суспільстві, існує проблема конфлікту поколінь, або розбіжностей у поглядах. Історичний аспект відносин поколінь має свої особливості. У так званих традиційних суспільствах образ людини старшого покоління був тісно пов’язаний з категорією життєвого досвіду, його поступовим накопиченням і передачею молодим. Звичаї, традиції, спадщина – усі ці механізми суспільного буття передбачають повагу до предків та високий авторитет старших. Однак характер відносин між поколіннями

не є незмінним. Американський етнограф М. Мід пропонує розмежовувати три історичних типи культур:

- постфігуративні, у яких діти вчаться переважно у своїх предків;
- кофігуративні, у яких і діти, і дорослі вчаться, насамперед, у ровесників;
- префігуративні, у яких дорослі вчаться також у своїх дітей [19].

Тому індивіди, яких виховують суб'єкти соціалізації різних поколінь, засвоюють різні цінності та норми поведінки (що згодом виявляється на макрорівні) [16]. Пристосування до цих розбіжностей є невід'ємною частиною соціалізації.

Але можна казати, що батьки – це деякий буфер між кардинально відмінними цінностями світу “бабусь та дідусів” і світу підростаючого покоління однолітків дитини. Старше покоління тримається традиційних цінностей, а молодому поколінню більш властиво експериментувати (“покоління Х”, “покоління міленіуму”, різні субкультурні течії). Але ситуація в сім'ях трудових мігрантів часто змушує прабабків ставати “сурогатними батьками”, тобто взяти на себе відповідальність і турботу про онуків, тоді як реальні батьки перебувають в іншій країні на заробітках [9].

Роль прабабків у соціалізації особистості онуків неоднозначна та суперечлива. Але не можна випускати з фокусу дослідницької уваги вивчення особливостей та сутності такого агента первинної соціалізації. Складність вивчення впливу прабабків на формування особистості онуків зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до вирішення цієї проблеми [1].

Засвоюючи цінності й норми старшого покоління, індивід проходить соціалізацію, але серед своїх однолітків стає “чужим”, бо не поділяє або не розуміє їх поглядів. Ми дотримуємося думки, що ця проблема може певним чином послаблюватися за умови, якщо в сім'ї між онуками та прабабками (бабусями і дідусями) є “зворотний зв'язок” (“зворотна соціалізація”), коли прабабки навчаються безпосередньо в онуків (залежить від віку дитини) або включаються у світ сучасних дітей, слідкуючи за сьогоденними тенденціями. Інший спосіб вирішення цього питання – взяття на себе функцій батьків старшими дітьми. Тому існує думка про існування тенденцій щодо послаблення відносин між “підсистемами” батьків і дітей, з одного боку, та посилення зв'язку між “субсистемою” братів і сестер [12]. Але актуалізується проблема того, що старші діти “випадають” з навчального процесу, дбаючи про молодших братів і сестер [12].

Загалом проблема “випадання” дітей з якихось повсякденних практик є досить поширеною серед сімей трудових мігрантів, бо в таких ситуаціях руйнується традиційна ієрархія ролей, де батьки виступають авторитетами та виконують функцію первинного соціального контролю. Так, відбувається деформація й послаблення зв'язків з батьками, унаслідок чого діти таких сімей становлять групу ризиків. Тому нерідко в сім'ях трудових

мігрантів можна зустріти проблему девіантної поведінки дитини [5]. Девіантність у таких сім'ях може бути пов'язана з емоційною деривацією, тобто нестачею емоційної складової відносин між батьками та дітьми, яку часто батьки намагаються компенсувати грішми й подарунками [4].

Отже, ролі, які розподіляються між членами родини, можуть детермінуватися віком учасників, їх соціальним становищем та професійною зайнятістю, особистісними характеристиками, територією проживання, освітою. Розподіл ролей, як зазначають дослідники, це процес, який "...супроводжується численними рольовими конфліктами, що вимагають кваліфікованого вирішення. Порушення рольової поведінки у сімейних стосунках або рольова дезадаптація здатна створювати «атрофію ролей», вторинний рольовий дефіцит, рольовий інфантилізм та інші форми структурної деформації сім'ї" [2].

Проте неповні або неблагополучні сім'ї також можуть мати деякі з перелічених ознак. Наголосимо, що сім'ї трудових мігрантів вплетені в процес, який зазнає впливу таких факторів, як безробіття, старіння населення та залучення іноземної трудової сили в інші країни, розмір заробітної плати за кордоном та в Україні, незатребуваність спеціальності в Україні, політична ситуація й міграційна політика країн [17]. Неблагополучні сім'ї та неповні становлять зовсім інший контекст, хоча вони теж зазнають впливу макрочинників.

Отже, ключовими аспектами для подальшої наукової розвідки є розгляд особливостей впливу трудової міграції на соціалізацію дітей у таких сім'ях трудових мігрантів: проблеми депривації та девіантності, вплив різних агентів соціалізації й відмінність засвоєних цінностей, норм, патернів поведінки від різних агентів, трансформація сімейно-рольових відносин і наслідки у виконанні індивідом інших (або нетрадиційних) ролей.

Тематика соціалізації в сім'ях трудових мігрантів виявляється науково цікавою й актуальною як з погляду перебігу, так і з погляду можливих розбіжностей у порівнянні цих сімей зі звичайними сім'ями. У подальшому дослідженні доцільно розглянути цінності дітей, яких виховували в сім'ях трудових мігрантів та звичайних сім'ях; динаміку та варіативність цих цінностей: чи є реально розбіжності між поколіннями; звички проведення вільного часу (як з'ясування досудових практик, так і виявлення схильності до девіантності); фактори трансформації сімейно-рольових відносин у сім'ях трудових мігрантів.

Наголосимо, що в українській соціології існує багато теоретичних напрацювань з приводу трудової міграції та вивчення сім'ї, але досить мало досліджень феномена сім'ї трудових мігрантів і проблем, що їх спіткають, це ускладнює розуміння реальної ситуації. Суттєвими проблемами у вивченні цієї теми є недостовірність статистичних даних та їх занадто узагальненість. Крім того, аналіз літератури за окресленою проблемою свідчить, що у вітчизняній науці (перш за все, соціології) майже відсутні дос-

лідження або публікації за останні роки, у яких би комплексно було висвітлено проблему стосунків, процесу соціалізації, рольових відносин, конфліктів тощо між різними поколіннями в сім'ях та сім'ях трудових мігрантів зокрема. На особливу увагу заслуговує аналіз можливих шляхів гармонізації цих стосунків, враховуючи різні варіанти їхньої взаємозалежності та протистояння, згоди та суперечності.

Список використаної літератури

1. Аніпченко С. М. Типи та функції прабатьків як агентів первинної соціалізації особистості в сім'ї / С. М. Аніпченко // Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна. – 2015. – № 9 – С. 82–88.
2. Борщ К. К. Трансформація статусно-рольових характеристик сучасної сім'ї в Україні : автореф. дис. ... канд. соц. наук / К. К. Борщ. – Харків : [Б. в.], 2010. – 20 с.
3. Волков Ю. Г. Социология : учебник / Ю. Г. Волков, В. И. Добренъков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов ; под ред. проф. Ю. Г. Волкова. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Гардарики, 2003. – 512 с.
4. Гидденс Э. Глава 3. Социализация и жизненный цикл / Э. Гидденс // Социология. – Москва : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 68–94.
5. Демчук С. П. Сім'ї трудових мігрантів: соціально-побутові умови життя дітей після від'їзду батьків / С. П. Демчук // Соціологічні студії. – 2013. – № 2. – С. 27–31.
6. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Инкультурация и социализация // Кравченко А. И. Культурология : учеб. пособ. для вузов / А. И. Кравченко. – 3-е изд. – Москва : Академический проект, 2015.
8. Ізотова А. Аналіз основних моделей вивчення процесу соціалізації особистості [Електронний ресурс] / Анастасія Ізотова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2014. – Ч. 1. – С. 127–133. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2014_1_18.
9. Ковалева А. И. Методологические проблемы исследования социализации [Электронный ресурс] / Антонина Ивановна Ковалева // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 2. – С. 19–24. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-problemy-issledovaniya-sotsializatsii>.
10. Краснова О. В. Бабушки в семье / О. В. Краснова // Социс. – 2000. – № 11. – С. 108–116.
11. Крилова І. Г. Трудова міграція населення України [Електронний ресурс] / І. Г. Крилова // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2012. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 42–47. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/123456789/895>.
12. Лялюгене И. Ю. Влияние трудовой миграции родителей на социализацию подростков / И. Ю. Лялюгене, Л. А. Рупшене // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 69–75.
13. Майданік І. П. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав / І. П. Майданік. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 176 с.
14. Міграція в Україні факти і цифри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/ua/pdf/UKR_FF_F.pdf.
15. Лібанова Е. М. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова, В. Г. Бялковська та ін. – Київ : ТОВ "Основа-Принт", 2009. – 248 с.

16. Сергиенко Е. И. Образ бабушки в платочке ушел в прошлое [Электронный ресурс] / Е. И. Сергиенко // Психологический журнал РАН. – 2015. – Режим доступа: http://www.ipras.ru/cntnt/rus/institut_p/vystupleni2/obraz-babushki-v-platochke-ushel.html.

17. Сирочук Н. А. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського союзу: фактори впливу [Електронний ресурс] / Н. А. Сирочук // Економічний вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. – 2014. – № 11. – С. 110–118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2014_11_20.

18. Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / І. З. Танчин. – Київ : Знання, 2008. – 351 с. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/87875-agenti-ta-nstituti-sotsalzat.html>

19. Основи теорії гендеру : навч. посіб. – Київ : Знання, 2004. – 534 с.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2016.

Анипченко С. Н. Проблемы социализации детей в семьях трудовых мигрантов

В статье рассматривается проблема современной трудовой миграции и ее влияние на семейные отношения, в частности на протекание процесса социализации детей. Дается статистический обзор показателей внешней трудовой миграции в Украине за последние четыре года. Исследуется феномен социализации, обращается внимание на различные дефиниции этой категории классиками социологической науки, проделан историко-социологический экскурс в изучении его особенностей. Предоставляется анализ трудовой миграции как одного из факторов, который детерминирует смену агентов социализирующего процесса детей в семьях трудовых мигрантов. Рассматриваются роли родителей и прародителей (бабушек и дедушек) в жизнедеятельности семей трудовых мигрантов. Анализируются проблемы социализации детей в подобных семьях.

Ключевые слова: трудовая миграция, трудовые мигранты, социализация, агенты социализации, инкультурация, поколения, родители, прародители, ролевые отношения.

Anipchenko S. N. The Problems of the Children's Socialization in the Families of Migrant Workers

This article deals with the problem of modern labor migration and its impact on family relationships, particularly in the course of the process of the children's socialization. The author gives a statistical overview of the contemporary external labor migration in Ukraine for the past four years. There is an attempt of detailed analysis of the impact of migration processes and socialization in the family in this text.

The author investigates the phenomenon of socialization. Particularly attention is paid to the different sociological definitions of the categories, which are given by the classics. The historical and sociological excursion of the exploration of its features are done in this work. Especial attention is paid to the theoretical developments of this subject by such foreign sociological scientists as N. Smelser, T. Parsons, J. Homans, E. Gidens, I. Con. There are given different definitions of the concept of socialization for scientific analysis.

The author emphasizes in the article that socialization is an integral part of integration in society. Also it plays the great role in the interactions and connections between groups, institutions, classes, etc. A number of factors (one of which may be widespread labor migration in Ukraine) can affects the process of assimilation of individual norms, traditions, roles and patterns of behavior. It changes the structure, role relationships, family functions, and it affects on the process of socialization of the child, and in the future it can affect the whole of society.

There is provided an analysis of labor migration as one of the main factors that determines the change agents of the socializing process of children in the migrant workers' families. We consider the role of parents and grandparents (grandmothers and grandfathers) in the life of the migrant workers' families. The analysis in this article is devoted to the consideration of the problem of the children's socialization in such families. The attention is focused on the possible manifestations of children's deviation, the cause of it can serve as labor migration of parents in the family and the shifting roles in the generation of grandparents (grandmothers and grandfathers).

The author of the article assumes that individuals who are educated by the agents of socialization, who represent the different generations, they learn different values and standards of conduct (and it can manifeste at the macro level later) and the adaptation to these differences – is an integral part of socialization. However, we can say that parents are like a buffer between fundamentally different values of the world “grandparents” and the world of the younger generation of child. At that time when the older generation holds traditional values, the younger generation is more typical experiment (“Generation X”, “millennium generation”, various subcultural currents). But the situation in migrant families often forcing grandparents become “surrogate parents” – that is mean to take responsibility and care for grandchildren while the real parents migrate to another country.

The article stated that the role of grandparents in the process of socialization grandchildren is ambiguous and contradictory, but nonetheless we cannot lose focus of attention of the research study of the characteristics and the nature of the primary socialization agent as the grandparents are. It is noted that the complexity of studying the influence of grandparents on the process of identity formation grandchildren necessitates a multidisciplinary approach to the problem.

The author emphasizes that the literature on the mentioned problem indicates that there are no studies that comprehensively addresses the problem of relations between the generations in the national literature in recent years. Particularly there is need the analysis of how it is possible to harmonize these relations, considering the various options and their interdependence confrontation, consensus and controversy.

Key words: *labor migration, migrant workers, socialization, agents of the socialization, inculturation, generation, parents, grandparents, role relationships.*